

մաթիւ քուրջ յեղապետներու դէմ մղած պատեւարացմանը, Սկանդերբի գլխաւոր ամրոցը եր մասն-Յոսպ, ամէկ շառ նուաճած էր Ութին, Երեմյանք ի Ղարա-դաշ, իսկ լայն ու բազմաշէ, Արծիւն (1430-է սկսեալ) եւ Բագրեւանդի Լարսաւորդանի լեռնադաւառներուն մէջ տնդդ-Տաւ ախիւ ունէր Բագրեւան հետ, որ Թուրքմեններու սկիւնքի թըշնամին էին: Մինչեւ անգամ Սասունի հանդիսավայր գտնուած պալատին եւ աւարառութեան: Թուրքման Սասունը միշտ խոյժէն անանջատ էր յիշէ: այսպէս օրինակի համար (Հարթ. Գարգի 1860, էջ 22.) «Լեռան խոյժայ եւ Սասնայ», (էջ 27) «Արք գաւառին Սասնայ եւ խոյժայ, հարաւառ յետեւ եւ անհաւաք յազգէն Մարաց», այս-ինքն՝ Բագրաց:

Առաջին անգամ այստեղ կը յիշուի Բագրաց գոյութիւնն ի Սասուն: Եւ մեր ստիպւած ենք հարցնել թէ այս Բագրեւան ուստի են եւ որ առեւն սկսեալ ընդգրկուած է այս լեռնադաւառն իւր վաշկատուն հիւրերը, որ տակաւ տէր եղած են երկրին: Վասիլ Ա կոյսեր ժամանակն իսկ (Stephan. cont. p. 283 a. 880)՝ Բագրեւոր գէպի հարեմաւոր լաւ տարածուած ու ջրուած կը գտնուէր: Կոյսորը Մարաշ Լապաթի եւ Ցաթուրի ամբողջ գաւառին ամբողջ լինէնքն առնելէն ետքը՝ Բագրաց խառնի-ճաղանձէն ահագին բազմութեամբ (πλεῖστον ὄχιλον τῶν Κουρτών) մարդ արտիտղոսը պալանդէ տուաւ. միայն թէ այստեղ Բագրք անունն առանց ամենեւին որոշ ազգ մը ջուշնէնը՝ արեւելք սովորական եղած՝ աւազակի խմաւորը կրնայ գործածուած ըլլաւ: Սակայն այս ժամանակի սկսած՝ Մրուանանքը Բագր ամիրի (984 եւն) առեն՝ իրենց գէլգլանդի՝ քուրջ հայրենակիցներուն օգնութեամբը՝ ձեռնարկած իրն Օսմարի վերի կողմը՝ ի Տիգրանակերտ իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին: Բագր վախատուէր ու երկրագործք բազմութեամբ կը գտնուէին Կիլիկիոյ ու Եփրատի մէջադէրը, եւ ասոնք ամառը իրենց սովորութեան համաձայն լեռնային արտատեղիները կը քաշուէին, ուստի նաեւ Սասնայ արտատեղիները, մանաւանդ որ Մրուանանք իրենց երկրորդին ընդարձակելով՝ յալթէն շատ անդին տարածած էին: Այս կողմերուն Լոզիգեաններու եւ Թուրքմեններու անց ու գարնի տեղն ըլլալէն ետքը՝ ալ ձեւգլանէն ու Լարսաւորդայի երկրէն անդադար Բագրեւան նորա-նոր խմբեր կը զաղթէին: Մոնղոլներն ալ շատ անգամ Բագրաւառնէն կ'անցնէին՝ յախապալուծիւն եւ պալանդիւն գործելով: Թուր-Արքիւնի եւ խարսի արտատեղեանք տէր բլուրը համար աւրիւնհէջ կ'աւանդ տեղի կ'ունենային Բագրեւան եւ Թուրքմեններու մէջ՝ եւ ի մասնաւոր 1185 տարին եւ Թամուրկեանց առեւտները: Լայս աղբիւրներու այս կոնիւններուն վրայ առաւած անդեկութեանց մէջ Բագրեւան միշտ Մ-ը կը կոչուէին: Բարդ հարստութեանց պատմագիրը՝ Էդրէֆէ էդ-գիւն Բազդէֆին՝ հնագիտ ժամանակներու հայրենի առանց տարին

որոշ նշանակելով՝ կ'ըսէ թէ խալիպանն ու Բուլ-բանին շատ մը Լալիսեանց յեղեր խոյժ գաղթեանցին. եւ այս յեղերէն սմանք ալ՝ զ. օ. Բալթիկեանը, Մատիկեանը, Բուզիկեանը, Անդակեանը, Գարազանեանը լեռն անդինը՝ գէպի հարաւ Սասուն գալիս: Այս ամէն յեղերը նոր-սարկերէն շատ մօտիկ գաւառաւորաբաւ մի՛ Բագրմենեան գաւառաբարաւոր կը խօսին, ինչպէս որ Եփրատի լեռնադաւառ փորակէն կը տեսնուի: Ընդհանգրանի շատ մօտէ Գուզգիկեան կամ՝ «Աւաղի-Բագրեւան» ծագումը, որ երկու Եփրատներու մէջ Դերիմի լեռնադաւառը կը բնակին. ասոնք շատ տարբեր գաւառական մի՛ պայմանը Ձազա բուսած գաւառաբարաւոր կը խօսին եւ հայրենիքէ փոխառեալ ինչ ինչ յոռուեր ալ ունին, այսպէս մինչեւ անգամ՝ զէ — հո-մի: Ըստ հնագիտ ժամանակ մ'իկամ պիտի ըլլան ասոնք այստեղ. թերեւս երբեմն վաղաբարձանի լեռնէն բնակող Մարգեանը (Marḡon) սերնդէն ըլլան, որոնք նախնական գաւառը հին հայկական գրութեանց մէջ Մարգատանն կը կոչուի:

Լայոց գաւառներուն դազանարարը Բագրեւորը ողակին, երկրագործութեամբ եւ վաճառականութեամբ զբաղող բնիկներուն եւ օտար ծագմամբ եւ՝ որ արեւելքի համար մեծ նշանակութիւն ունի՝ օտարերէնով վախճանուած անասնաբայրներուն ի միասին բնակիլը՝ բնականապէս բազմութիւն անպատեհ-հաւթեանց եւ խառնակութեանց պատճառ. երբեք Օսմանեան պետութիւնն՝ իւր յերիտանոց հայատակները Բագրեւան անիրաւութեանց ու բռնութեանց դէմ պաշտպանելու գաւառին դործն ունեցաւ: Չքառք քուրջը ստապիկ նախնաժող կը նայի իւր խաղաղ ու աշխտատէր հայ գրոցւոյն վրայ, զոր մտնող հասակէն սիսեւը իբրեւ անհաւատ կ'առնէ, եւ անոր վրայ բռնաւորը անցեալ ժամանակները իրեն թոյլ կու տային. եւ հիմայ ինքն ալ անոր չափ հարկ կը վճարէ: Եւ իրան վարչութեան մը առջեւ դուրս ծաւալ տարկուած է: Այս պատճառաւ բէյլադէն յօժարութեամբ զինուորական ծառայութեան մէջ կը մտնէ, ինչու որ իւր այս դերքին մէջ զիւրաւ կրնայ հպատակոյց վրայ բռնաւոր: Ըստ անգամ բուսած է թէ ժողովրդեան կրթութեան մակարդակը բարձրացնելով միայն կարելի է հակառակութիւններն արմատախիւ ընել: Թեպէտ եւ Ամերիկացոց հաստատած գարդիներ յալող սղոնաւորութիւն մ'ըրած են, սակայն գարդիներ — եւ ի մասնաւորի՝ տրուետագիտական գարդիները — անխտիր ամէն գաւառներուն ու կրօնի պաշտական աշակերտներու տանելու են: Դժմանապէս անտեսելի կերպով եւ ամէն տեղ ժողովուրդը հարստացնելու է. Բագրեւան աշխատանքութեան թշնամի չէ. միայն լաւ առաջնորդութիւնն ու կրթութիւնն է որ կը պակի: Գ. օր. ինչպէս լաւ կ'ըլլար եթէ այս կողմերու երբեմն այնպէս ծագած զինեղործութիւնը նորէն զարգանար եւ օտարները չափաւորելով՝ զիւրութիւն գտնէր: Ընդհանուր կրթութեան եւ հարստութեան բարձրանալէն ետքը՝ մեծապէս ազատակար կ'ըլլայ եթէ առանց ազգութեանց մէջ տարբերութիւն գիշելու՝ գաւառական ու գաւառականներն դործոց մէջ քիչ մ'աւելի ազատութիւն տրուի՝ իրենք զիրենք հո-

1 Զեվկան բարձրագոյն ու մեծ եւ Բագրեւան լեզու բառէն յոստով ենաւ, որ ամառային արտատեղի, գաւառային կը նշանակէ (ամ. իսլայն):

գալու: Այս համառօտ շեղումն եղան՝ առնուէր զարճելու պատմութեան թէ կը:

Քիչ ժամանակին կարաւ կոյտնուենալ տեղ Ավ-կոյտնուենք անցան՝ իրենց առաջնորդ ունեւնայով կարաւ-եւտլուիկ թխար՝ Ուզուն Հասան բէկ ամիրը, որ վերջէն Սալթանն եղաւ. այս մարդը Եփրատայ սրեւեւեան կողման երկիրներն նուաճած եւ իւր այժուսն Ամիթ հաստատած էր: Մի առ մի ասոր ձեռն անցան Սկազէրի նախկին երկիրները, ընդ որս Մոշ, Բազէշ, խաթմ եւ Բազրեւանդ: Չամշեան (Գ. էջ 502) ասոնց վրայ Սասունն ալ վաւելցրին: Իւր սահմանակից չորացիներն էին հիւսիսէն՝ Տրապիզոնի կայսր-Յովհաննէս թագաւորը, որուն Դեպպիւս գուսարը կնոթեան առած էր Ուզուն Հասան, (Դեպպիւս խորբերը նստաւ եւ շորս կողմը յոյն եկեղեցականներ ժողովցն): եւ կարթիկի եւ Սոմաթիէի իշխանը Գէորգ Ը. (1445—1469). արեւելեան կողմը կ'իշխէր Պարսից Աբու-Սադը շահը՝ Լանկ-Թամուրիս թխար, եւ Գարեթի տերն ու Սկանդերբի կըսարը՝ Ջէհանշահ. — այս երկուքն ալ վերջէն (1467) տեղի տուին Հասան-բէկի. արեւմուտք կ'իշխէր՝ բայ ի քանի մը սելջուկեան ու թուրքմէն իշխաններէ՝ Մուհամմէտ Բ սուլթանը՝ Կ. Պոլսիս առնողը:

Օսմանցոց՝ սաաթիկ աճած ու զարգացած զօրութիւնն ի չափու բռնելու եւ խորտակելու համար նիկողարցու եւ Խաչակրութիւն մը յաջողցրեւ լու աշխատեցաւ. իւր յաջողքը՝ կայիւրտոս՝ կրտսերագոյն Եղբարց կարգէն ղուգոյնկիսու Բալնիայիցին լեւանտիս զինել, որպէս զի այս ծրարդին շահի քրիստոնեաներն ու մահմետականքն այլ իշխանները՝ որոնց անկախութեան վտանդ կը սպառնար. Խաչակրութեան առաջնորդը պիտի ըլլար Բաղդադնայի Փիլիպպոս գուրդը: Ս. Քահանայապետին պատուիրակը լեւանտեան իշխանութիւն մէջ երկնադէպն նիկողակցութիւն կամ գաշնակցութիւն մը յաւելցուց — զէնք թղթի մը վրայ, Այս իշխանները իրենց կողմանէ բանակի խոտաւան: Այս բանակներուն զօրութեան վրայ տեղեկութիւն կու տան դքսին գրուած թղթերը, զորոնք Ննէա Սիրիոս կամ Պիոս Բ. քահանայապետը՝ կայիւրտոսի յաւելորդ՝ անոր թղթաց ժողովածոյին մէջ անցուցած է. առաջին թուղթն է կայսր-Յովհաննէս խաչարքին՝ Գարեթի կայսեր թուղթը Տրապիզոնէ (թղթ. 377, Ի 22 Ապրիլի 1459), երկրորդն է Գորգորա (Վրացիներն՝ կուսկուսներ) Ամարգէնի թուղթը՝ Սալուցիայէ (թղթ. 378), երրորդն է Աղեքսանդրի որդւոյ՝ Վրաստանի Գէորգ Բագրատեան իշխանին թուղթը, որ սակայն մեծաբանութեամբ մ'իյնք ղինք՝ Պարսից թագաւոր կ'անուանէ. (թղթ. 379, Ի 5 Մայիս. 1459.) Ասոնցմէ զատ պատասխանին խաչարցուցած ու թղթի վրայ մնացած նիկողակցութեան մանանցեցան Գուրդը Մամուս գաւառակալ կոմսը, Միսիսիլիոյ Բեղդեան (Վրաց. Բեղդեան — Գաղեան) իշխանը, Աղուապոյի Ռարիս գուրդը, Փոքր-Հայքէն Բերդի-բէկ, Խափէնդիլարի որդին եւ Սինպայ տէրը՝ Խամպիլ-բէկ, Կարամանի սուլթանն՝ որ իւր ստացուածոց շատը կորսնցուցած էր, եւ վերջապէս վերոյիշեալ Ուզուն Հասան-բէկ՝ Տիգրանակերտ տէրը, որ բայ

ի բանակէ՝ նիկողակցութեան մանանցող քրիստոնէից բանակներուն իւր երկրին մէջէն անցնելու պատուութիւն տայ խոտաւառ: Պատուիրակը հնար բերաւ այս իշխաններու պատգամաւորներն ալ, որոնց մէջ էր գաւառներն նիկողարցու Բայլ եւ Տիգրիս, որ իւր մարդը կրճատուող նման կարած էր, եւ Մէհմէտ Գուրգ՝ յԱմիթայ, Ասոնք իրենց ճամբան ըրին Պոնտոսի՝ հիւսիսային եզերքէն Հունդարսիս, Վիեննա եւ Անիոսիկ: ասոնց օտարմանն ասորալը ամէն տեղ աչքի կը զարնէր. Ագրիականին մէջ բարձրացող վաճառաշահ քաղաքին միայն՝ իբրեւ ծանօթ հիւր երեցան: Այս խաչակրութեան առ առաւելն Վենետիկը միայն նշանակութիւն մը տուին. եւ ինչպէս որ Ալբանիայի Գէորգ Գիոս կատարեալապէս զիջալին հրապիտանեալ էին, Տրապիզոնի համար ալ տուին: Օսմանցոց կայսեր զեմ նոր յարձակում ընելէն յառաջ՝ լուծուեցաւ այս լեւանտեան նիկողակցութեան:

Այն վաւերագրերը մեր համալուրսութեան համար այնու կարեւորութիւն ունին, որ ասոնց ձեւըքնն առաջին անգամ՝ արեւմուտք Սասուն եւ Նունը որոշ կը յիշուի: Ու թէ միայն (թղթ. 377) «Գիթիէցիք եւ Արանցիք Գէորգի գրօշուն առկ ղեւուսի կը խոտաւանեն» կ'ըսուի, այլ նաեւ (թղթ. 379) «Իշխան նիկողակցութեան մէջ կան ուրիշ ժողովուրդներ ալ՝ Գիթիարացիք եւ Սասնէցիք»՝ Սասնէցիք՝ Բրոսիէ համալուր (յուշ. Ժամանակագր. Վրաց, էջ 408 եւն)՝ Սոնքերը չեն, այլ Սասնէցիք, որ կէս անկախ վիճակի մէջ Հասան-բէկի երկրին մէջ կ'արտին: Լուկարի (Annali di Raissa, Վենետիկ 1605, էջ 110) շատ արժանահաս տեղեկութեան համաձայն այն քրիստոնէայ ցեղերու կողմանէ խառն էին Հայք՝ «Հեթում եւ Ռուբեն՝ Գիթիարացոց եւ Սասնէցոց պատգամաւորները»¹

13.

1471 տարին կ'իյնայ Վենետուցոց պատուիրակին՝ Յովսէփառ Բարբարոյի՝ իսլամական երկիրներէ անցնելով Պարսկաստան երթալը. այս անկը Բաղդադ կողմէր միայն Գուրգ ի յիշէ: — 1500է սկսեալ ի Պարսկաստան իշխանութիւն մը հաստատած էր Սուֆիի ցեղէն Խամպիլ շահ: Այս մարդը իւր իշխանութիւնն ի քնա Ավ-կոյտնու թուրքմէններու ամբողջ ձեղնէն եւ Տիգրանակերտի վրայ տարածեց. իւր յառաջակները մինչեւ Եփրատայ ջով գաւառուց Բիրա եւ Կամսի քաղաքներն հասաւ: Պարսից այս գերիշխանութեան ամենեւոր կ'իյնայ Վենետուցի վաճառական ուղեւորի մը տուած տեղեկութիւն, զոր Ռամազո (Բ. էջ 78 եւն) մեղ պահած է. այս տեղեկութեան մէջ բայ ի Միջագետաց Ռուֆա, Կա-

¹ «Nations Githorum et Aranorum promittunt militare sub vexillo Georgii»

Կապանին թաւանի ժողովուրդները կամ Սկիւթացիները եւ Աւանի (Վր. Ռոսի) քրիստոնէայ ընկիւնէր կ'անուանէ:

² «Sunt etiam in dicta liga et alii populi, Githiarani et Sasoni»

³ «Haitone e Rubino, ambasciadore delle repubbliche de' Githiarani e Sassoni»

բամիզ, Գերտին, Ջեզիրե, Ասանջիփ և Սղերդ քաղաքներեն՝ հինգ ամսոյ ամրոց ալ կը յիշուին, որոնց մէջ Բաքն, Ալթուն (Հապու), եւ Սանսն: Ցածկական (էջ 441) Հապույի շրջանակին ամրոցներուն մէջ Գեշէքը և՛ն եւ Գեշէնդիրէր յաճախ Մատան Աջառ անունով ամրոց մին ալ կը յիշէ, որով թերեւս խաղառն կապոյի շրջակայից այսօրեան համանուն տեղի կ'իմանայ: Ըստ գրամանակի եւ ասորական Սանսն ձեռք, որ զմեզ Սանսնուն Սատանի կը հանէ. յամանայի դէպս Սանսնայիցի սուր լեւերի տէր է եղել:

14.

Ըստ հիմնային Միջագետաց վրայ ունեցած գերիշխանութիւն տեղի տուաւ Ցածկաց գերիշխանութեան, երբ Չաղաթեանի գծաբախ ճակատաւարտին մէջ Սուլթան Սելիմ՝ յաղթող եղաւ 1514ին, Բուրդ ցեղապետներն՝ որ Պարսից շահին լուսազոյն կարգ մը հաստատուելու եւ աւազակութիւնը բառնալու ղեմ՝ ելած էին մեծ յարստութեամբ, լուսազոյն համարեցան Ցածկաց Սուլթանին հպատակութիւն խոստանալով՝ բնական է՝ իրենց սովորաբար գործած իրաւունքներն եւ սովորութիւնքը ամբողջ պահելով: Չմկածադէի ու Սողմանի, Բայաւ-Ճապաղջոյ ու Էլիլի, Ատաքի ու Նիքիկերտի, Հիզանի ու Բաղիշու բէկերը՝ Նեմիքան իսպաղիրէ եւ Միկին՝ որ Պարսից զորաց ներկայաւ թեան չառելով կը տանէին եւ առ հասարակ միշտ կապուած ըլլալէ չէին սխտրտեր, շուտով իրենց դիրքերը ապաստ ըրին: Սասնից բէկը՝ Մուհամմէդ՝ անոնց օրինակին հետեւեալ եւ Պարսիկները խաղաղանէ ու խարիրէ արտադրեց: Մէկը խալիլ նորէն ձեռք անցուց Սղերդ՝ իւր ցեղին դիւտարը տեղը: Բայց ամենէն յառաջ Սլիմի բնակիչներն ոտք ելած էին, թէպէտ եւ Պարսից Բարսխան հրամանատարը յաղթողացաւ խալիլէն ելլելով՝ ճապաղջոյ վրայէն Սլիմ ժանել ու Մէրդիրի եւ Հիւն-Բէիֆայի պահակազօրն օգնութեան առնուով, սակայն Բուրդ բէկերու արդիւք ըլլալուն պատճառաւ՝ Վանայ ու խալիլ վրայէն նոր բանակներ շիրջաւ ընդանել, եւ Սլիմին անգամ Ցածիկներն առին՝ փոխադարձ յաղաղութեամբ մղուած բազմամիկ ծախսանքի ետքը:

Բուրդ ցեղապետներու ռազմա բանակցած առանձին Սուլթան Սելիմ՝ Բաղէշի Բուրդ իդրին Մուլլային աղաւ Ծարարարստութիւնն իրեն օգնութեան առած էր: Յիշարանկեալ աստիական Վիլայէթ եղաւ եւ 19 գաւառակի բաժանուեցաւ. այս գաւառակներուն 11ն ուղղակի բարձր. Գունէն կախում անէր, ուրք հարաւ առաւանդներու տրուած էր: Բայաւ, Էլիլ, Գինիլ, Հապու եւ խալիլէ (Ջեզիրէ)՝ երբեք կիս-անկախ աւատութիւնք իրենց ցեղապետներու ձեռքն մնացին ժամանակակիցութեամբ. առանձին ֆերմաններով ասոնց ամենաառանձնաշորհար թիւնները հաստատուեցան: Օրամանակ պետութեան Բրդատարի այս ժառանգուած վրայ ունեցած իշխանութեան հիմի կը կազմէն այս գանձագրութիւնք. ընդարձակ երկիրներ

Բուրդ բէկերու կառավարման իշխանութեան յանձնուած մնացին, այսպէս նաեւ Հապու՝ այսինքն՝ խարդան եւ Սատան: Այս կողմեր Սուլթանի ճախութիւնը մեծ չէր. ոչ հարկ կը վճարուէր եւ ոչ զինուոր կը տրուէր: Բարձր. Գուրդ գարուս մէջ այլեւայլ առիթներու մէջ Բուրդ ցեղապետներու ամենագոր զօրութիւնը չափաւորել եւ դիմադարձ նահանգները ուղղակի Սուլթանին իշխանութեան ենթարկել ուզեց, եւ երբեմն նոյն իսկ այն ամէն դրականն իրաւ միջոցները բանեցրելով, որ առեւելք հնուցի վեր սովորական են. այսպիսի փորձի մը վրայ էր Գ. օ. Հելուսիփ ֆոն Մոյլաթի 1838ին. այն առնէ Բրդերու ապաստանարաններն ու հպատակաց գիւղերը իրենց բնակիչներուն հանդերձ շատ կրեցին: Բայց մեր նպատակը չէ մեր օրերու պատմութիւնը գրել կամ Սասնի նորագոյն դէպքերն արձանագրել, ակամատեաներուն գործնէ այս:

Այստեղ հետեւեալն ալ յիշենք: Ընթերթ եղ-գիւնի Բուրդ հարստութեանց պատմութեան մէջ միայն Բուրդ ցեղապետներու գործերը կը յիշուին, իսկ Հայոց վիճակին վրայ խօսք մ'անգամ չենք գտնել: Այն առնէ՝ Ժ.Զ. Գարուս՝ կախում անէր Հապույէն՝ որ Բուլդէկեան (اوردکي) Բրդաց ցեղին նիստն էր: Բուլդէկեան Բրդերու ծագման տեղն է խոյիլի (خوي) շրջականերէն՝ Թաք (طاب): Իսկ խոյիլ Բարբէլու վիլայէթէն կախում անցնող չորս գաւառակներէն մին կը կազմէր, մէկաւորներ էին՝ Սմուրէկ (سمرک) հ. Գ. Գարուս բառէն, Պուղ-նաղ (پولنگ) եւ Սիլիշ (سیلیش): Ցածիկ ուղեւորը՝ Էլիլու Գեշէնդիրէր իւր «Թարխան» անուն գործոյն մէջ (Զեռագիրք Վիենն. աստիականք. Թ. 193, էջ 98, 6) կ'ըսէ. Հապույի հիւսիսային կողմը կը բաժանայ Չու լեռը (چو، زو)، ուր երբեմն թուրքմէններու կարաւ-Չու (چو، زو) անունեալ ցեղ կը բնակէր: Ուղեգիրքը Սասնի չի հասնիր. թերեւս իւր գործոյն Գ. հասարակ մէջ խօսած ըլլայ, որ ասկայն Վիեննայի կայսրին: Մատենադարանը չկայ, — խոյիլ անունը այսօր ալ բնակչաց բերանը կենդանի է, եւ կ'ըսուի թէ խուլէկեյի (خويچي) անունով քուրդ ցեղ մ'ալ կայ (բնագիրն Tabai ի լեռ, էջ 7, 4. ասղ վրայէն): Այսօրեան պաշտօնական բաժանման մէջ ալ խոյիլ անունը չկայ, սուր տեղ անցած է Սասնի քաղաք, որուն արտադրանքներէն մին՝ խաւ-Եւզ՝ հին խուլէի մէջուրէր կ'իյնայ: Հին ժամանակուան Սատանը կը կապէ այժմեան խաղառն քաղաք՝ Չուլիվ մէկ-տեղ, եւ Հապու քաղաք համանուն տեղով մէկ-տեղ: Այսօրեան Սատանը Բաղիշու անշխակին կը վերաբերի, իսկ հին Սատանը՝ Սղերդի տանակին: Սիւնէն իւր La Turquie d'Asie անուն նշանաւոր գործոյն մէջ (II, Paris 1891) բաց ի ուղեգրութիւններէ՝ նաեւ Ցածկական տարբերութեանց (այսինքն) առած տեղեկութիւններն ալ գործածած է. արդ այս գործոյն մէջ օրեւիցէ տեղեկութիւն չենք գտնել: Հապույի քաղաքին վրայ՝ խոյիլ՝ Սասնուն գրկիլէ միշտէն ցայսօր terra incognita մնացած է, անշուշտ մեղաւոր ժամանակը հարկաւոր լըյսը պիտի ծագէ այս երկրին վրայ:

Առաջինից զործոյս մէջ առաջին անգամ փորձեցինք անցնել ժամանակաց՝ Խոյթ-Ստանոյ վրայ տանգած սակաւթիւ Ժանօթութիւնները քովէ քով բերել: Երջնակայից եւ ի մասնաւորի Տիւրքիւն աղբերաց ասհմաններուն պատմական տեղագրութեան վերաբերեալ նիւթերն երկրորդ ուսումնասիրութեան մ'աւարկող պիտի ըլլան: Փոքր-Ստոյլի՞ դաշտաբան անձուկ մտք շառնող բնութեայնները՝ այս ուսումնասիրութիւնները 1891ին սկսած՝ Փոքր-Ստոյլ պատմական տեղագրութիւնը միջին դարու մէջ՝ զործոյս իմ շարունակութիւնը նկատեն:

Ս Ս Տ Ե Ն Ս Պ Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՎԻՅԷԻ ՊԸՏՄՈՒԹՆՆԵՐ ՎԵՐԵՐԵՐԵՐԸ

(Երբանստիւնիւն Եւ Կրէ.)
Գ.

Համաժամական չափով գերազանց Ղազարին Եղիշէից, ի նկատի առնելով նրանց վերաբերմունքը դէպ ի ֆակտերը, միշտ կարելի է որովհետեւ Ղազարը, ինչպէս տեսնուի, Եղիշէին հակառակ ընթացքով ներկայացնում է պատմական իրողութիւնը հնարաւորութեան եւ իրականութեան սահմանում: Ասկայն չէ կարելի նկատել Ղազարի մտայն եւ այն, որ նա իւր գրչին ապաստանութիւն է տալիս երբ առիթ է գտնում թափելու իւր արտի մաղթը քրիստոնէութեան հայածիշների դէմին, եւ մարտիրոսների բերնով յայտնում է իւր, իբրեւ կրօնաւորի, ի խորքը արտի բոլորած աղօթքները ու տալիս է նրանց պատմելու եւ յիշելու Ս. Գրքից յարմարաւոր օրինակներն ու վկայութիւնները:

Պատմագրական ոճին կրօնական ոգի ներշնչել, որբադործուած ձեւ ու կազմապար տալ սովորական էր մեր պատմիչների համար. Եղիշէ, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Չնեոբ, Յոհան Մամիկոնեան եւ ուրիշ շատ պատմիչներ դրան օրինակ կորաղ են ծառայել: Աւտի անընական չէ Ղազարին եւս նոյն թերութեամբ ասենել: Ասկայն դիտող աչքի համար նկատելի է մի առաւելութիւն, որ այդ բնչահանուր թերութեան մէջ յատուկ է Ղազարին. նա Ս. Գրքի օրինակներն եւ աղօթքները գնում է որոյակի կերպով եւ չէ հիւսում նրանց հետ պատմական իրողութեան նկարագիրը: Հնարհիւ այդ առաւելութեան աղիւղում է մի պարզ պատմական շարադրութիւն տալու՝ Ղազարի Բ. գրուագից, իմէ է անուշադիր ենք թողնում նրա մեկուսացրած աղօթքները: Արմանական սգին այդպիսի երկրոր-

գական տեղ չի բռնում: Եղիշէի մէջ, վերջներցն աղօթքներն եւ ուեկարանութիւնները գաւառ զատելու այն դէպքութիւնը շուտինք, որը Ղազարի վերաբերմամբ տեսնուի, որովհետեւ այնտեղ աղօթքները, Պատմիչ անձնական գաղափարները եւ Ս. Գրքի օրինակները հիւստած են իրար հետ անբաժան կերպով եւ պատմական նկարագրիւնների նկարագրութեան մէջ ոչինքն յաճախի է պատահում այդպիսի շփոթութիւն, որ բաժանել պատմական ու պատմականից՝ այդ առանց մի ուրիշ նոր շարադրութիւն կազմելու անկարելի է գառնում: Եղիշէի այդպիսի շփոթութիւնը առաջօր տեսնելու համար պէտք էր բնոր օրինակել իւրաքանչիւր գրութիւնից մի քանի էջ, բնչ նմին պոռնական նշաններով նրանց մէջ որոշել պատմական մտքը եւ գտնել տեղաբանութիւններն ու աղօթքները: Ասկայն այս կարելի է ուշադիր ընթերցանութեան միջոցին եւս տեսնել:

Բայց ի կրօնական ոգիին, Եղիշէի միակողմանի, կուսակցական ուղղութիւնը նրա միւս եւ մեծ թերութիւնն է. նա ուխտապահ կրօնած կուսակցութեան մոլեռանգը կողմնակիցն է եւ նրա մոլեռանգութիւնը այն աստիճանի է հասնում որ գէթ իւր կուսակիցներին, ուխտապահներին, հաւատարմութիւնը պիտի իւր եւ մարդկութեամբ ներկայացնելու մէջ անօր է հանդիսանում, օրինակ Ղազարի անձնաւորութիւնը Եղիշէի մէջ թերի եւ ամբողջութիւնից զուրկ է. եպիսկոպոսներին դրաստելու միտմով, Վարդանի մամիշը գործունէութիւնը, որ հետեւանք պէտք է լինի նրա անձնական գիրքի եւ օգարագեական իրաւոյնների, Եղիշէ ներկայացնում է կատարած եպիսկոպոսների հրամանով, որոնց առաջ Վարդան իբր կրաստուող գիր էր կատարում. այդպէս 450 թուի տպաւորութիւնը եպիսկոպոսների պահանջով եղաւ (Եղ. 49), իսկ Աղուանից օգնութեան գնայը եպիսկոպոսների կարգադրեցին (Եղ. 56) եւ իմէ հետեւում ենք Եղիշէին, անանում ենք որ արի, քալ, կորովէ, մեծ եւ առաքինի Վարդանը միմիայն տեք էր մի արտի, որի կառավարիչը կղերն էր եւ սրբամարդապէս բովանդատուած էր կրօնական եւ եկեղեցական գաղափարներով. բայց ի այդ գաղափարները նա չէր գաւառում ոչ մի ուրիշ ծրագիր, ոչ մի քաղաքականութիւն:

Ղազար եւս միակողմանի կուսակցական պատմիչ է, նա եկեղեցական անձն է եւ Վրաստանի չի համակրում. աւակայն Ղազարի մէջ եպիսկոպոսների փառաբանելու շահահանքով թիւն լինել տեսնում, եւ այդ պատճառով Վարդան հանդէս է դալիս իւր մամիղը գործունէութեամբ. բայց Ղազարի՞ Վարդան արգարեւ լսել է եպիսկոպոսների

առթիւ՝ եր. 110-116, նախարարների Պարկաստան կուտելու առթիւ՝ եր. 113-114, Բանդի մէջ կատարուած խորհրդի առթիւ՝ եր. 149-152, 450 թ-ի պատասխանութեան առթիւ՝ եր. 178-81, Վարդանի պարծի առթիւ՝ Աղուանից եր. 196-97, եւ 451 թուի Բակաստանաւոր առթիւ՝ 204-209, Ալեքանդր օրինակներ բերելու նպատակն այն էր, որպէս զի Եջր անպատելի թէ Երջնակի Բակաստանի եւ որպէս զի աղօթքները ի կրօնական մեկտիւնները Ղազարի Բ. գրուագից, ի իբր առեւել զաւանանի նահատարութեան հանգամանքը, որ բացառ պատմական իրողութիւն կատարէ եւ իմէ (Իմ-ճը),

1. «Zur historischen Topographie von Klein-Asien im Mittelalter.»

2. Այս նշանակում է ենք Ղազարի Բ. գրուագից այն բոլոր աւելանութիւնները, որոնց քաղաքականութիւնով պատմութիւնը անըզհատորեն մի պարզ շարադրութեան մէջ պէտք է ամփոփուէր: Վարդանգեղանի ուսացութեան